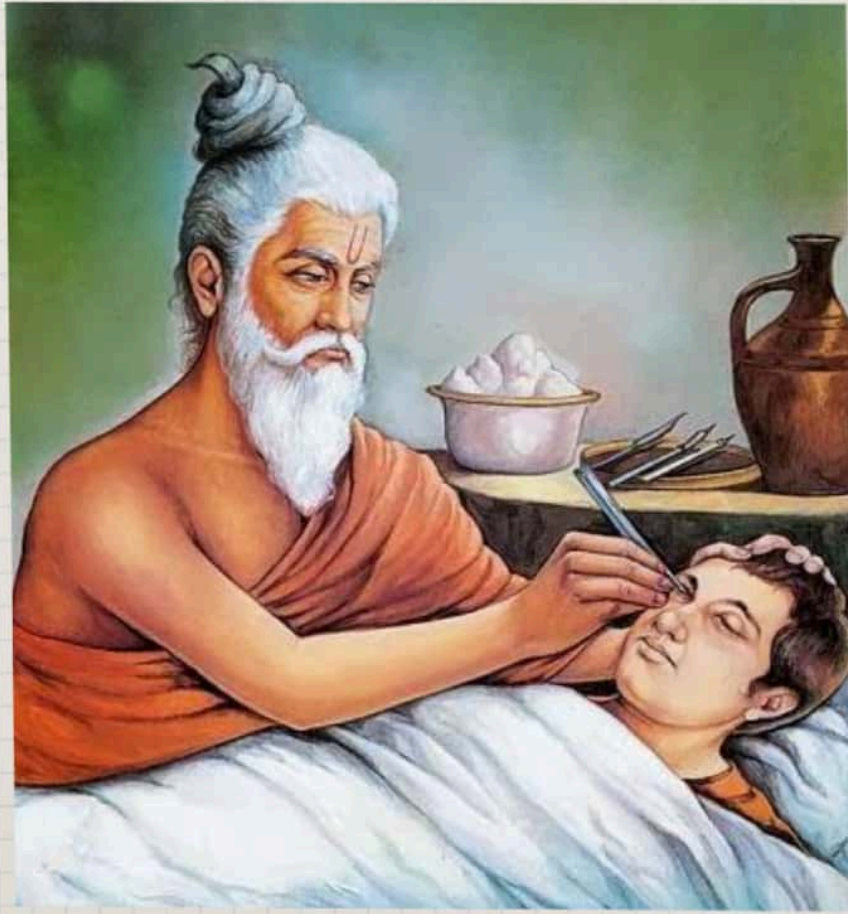

शालाक्य तंत्र - १

श्लोक संग्रह

Notes for quick revision

Dr Ajeet Mishra
BHU

With the blessing of Bharat Ratna Mahamana Pt. Madan Mohan Malviya ji ...
It was a bright day in my life when I was added to his dream garden....
BANARAS HINDU UNIVERSITY..... capital of knowledge

I, AJEET MISHRA, A FIRM DISCIPLE & STUDENT OF AYURVEDA, FROM IMS BHU, AM HEREBY PRESENTING A SEQUEL OF NOTES FOR THE PROFESSIONAL EXAMINATIONS OF BAMS ACCORDING TO THE SYLLABUS, AS A PREPARATORY MANUAL. ITS A SMALL EFFORT BY ME IN ORDER TO HELP MY JUNIORS AND ALSO THE FUTURE JUNIORS SO THAT THEY CAN COMBAT THEIR FEAR OF PERFORMANCES DURING THE PROFESSIONAL EXAMS.

Writing these notes would not be possible without the help of those incredible books of Ayurveda & modern written by our teachers & also by other GREAT authors and professors. These notes might prove helpful to the students during the exams, but for detailed study and knowledge, I too would prefer to our classical texts and other famous books of ayurvedic & modern subjects.

Dr Ajeet Mishra
IMS BHU
9455473362
akr7474gmail.com

सन्धिगत रोग - 9

• पूयालास
 • पूयास्ताव
 • अलजी

[त्रिदोष]

• पर्वणी
 • रक्तस्ताव

[रक्त]

• उपनाह
 • कफस्ताव
 • कृमिगंधी

[कफ]

• पितास्ताव

[पित्त]

• उपनाह
 • कृमिगंधी

[भेदन]

• पूयालास - वेधन
 • पर्वणी - देधन

• (4) स्ताव
 • अलजी

[असाध्य]

Dr. Ajeet Mishra

पूयालास - "पक्वः शोफः सान्ध्यस्य सस्त्रवेत य सान्द्रं पूयं पूति पूयालास सः ॥ (S.U.2)

"पूयालासो व्रण सूक्ष्मः शोफ संरम्भ पूर्वकः । कनीनक सन्धावाहमापी पूयास्तावी सवेदनः ॥ (A.H.)

वेधन, रक्तमो, उपनाह

नेत्र स्ताव → **सम्प्राप्ति** - गत्वा सन्धीनाशुमार्गेण दोषाः कुर्यु स्तावान् ऋष्वेदीनात् ॥ (S.U.2)

असाध्य

- पूयास्ताव = पाकः सन्धी संस्रवेद यश्च पूयं पूयालासो नीकरूपः प्रदिष्टः ॥
- श्लेष्मास्ताव = श्वेत सान्द्रं पिच्छिलं सस्त्रवेद्यः श्लेष्म स्तावो नीरुज्यः स प्रदिष्टः ॥
- रक्तास्ताव = श्लोणितोत्थः सरक्तम उष्णं नाल्पं सस्त्रवेत नातिसान्द्रम ॥
- पित्तास्ताव = पीताभासं नीलमुष्णं जलाभ्रं, पित्तास्तावः सस्त्रवेत सान्ध्य मध्यात् ॥

* **जलास्ताव** (वा.) = "वायुः कुह्य-हिरा प्राप्य जलाभ्रं जलवाहिनीः ।
 अशु स्तावयते वर्मशुक्लसन्धे कनीनकात् ॥
 तेन नेत्र सरुमाग शोफं स्यात् स जलास्ताव ॥" (A.H.U.10)

कृमिगंधी - "वर्त्मनः पद्मगणश्च - कण्डूं कुर्युः कृमियः सान्ध्य जाता ।
 नाना रूपा वर्त्म शुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति * ॥ (S.U.2)

भेदन
प्रतिसारण

"अपांगो वा कनीने वा कण्डूषा पद्मपोहवान् ।
 पूयास्तावी कृमिगन्धिगंधिः कृमियुतोऽर्तिमान् ॥ (A.H.U.)

पर्वणी - * ताम्रा तन्वी दाह शूलोपपन्ना रक्तात् ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोफा ॥ (S.U.3)

देधन, प्रतिसारण

अलजी - जाता सन्धौ कृष्ण शुक्ले अलजी स्यात् तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिगे ॥ (S.U.3)

- (ऽ) < पर्वणी - तन्वी (रक्तज्य, साध्य)
- अलजी - स्थूला (सन्निपात, असाध्य)
- (विदेह) < पर्वणी - रक्त + कफ
- अलजी - त्रिदोष (गोस्तनाकार)

असाध्य

Ref A.K.Verma. Sr's book

उपनाह - * गान्धी नाल्पो दृष्टि सन्धावपाकः * कण्डूप्रायो नीरुज्यस्तूपनाहः ॥ (S.U.2)

भेदन
प्रतिसारण
लेपन

"कफेन शोफ स्तीक्ष्णाग्र क्षार बुद् बुद् कोपमः * । पृथुमूल बलः स्निग्धः सुवर्णो
 महान अपाकः : - - - - - । (A.H.U.)

अङ्गननामिका - दाह तोदवती ताम्रा पिडका वर्त समभवा / मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया ..... (S.U.3)

द्वेदन ✎

उत्सोगिनी - *आभ्यान्तरमुष्ठी वाह्योत्सोगोऽद्यो वर्तनश्च या | विज्ञेय उत्सोगिनी ..... (S.U.3)

"उत्सोग पिडका नाम कठिना मन्द वेदना, सातं *कुक्कुटाण्डरसोपमम् ॥ (विदेह) **लेखन** ✎

लगण - अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रांथी वर्तमभवोऽरुजः । सकण्डूः पीच्छिल कीलप्रमाणो लगणस्तु सः ॥ (S.U.3)

द्वेदन, प्रति, क्षार / आम्लि ✎

वातहतवर्त - विमुक्त सान्धि निश्चेत् *वर्तयस्य न मील्यते । एतद् वातहतं विघात सकृजं यदि वाऽरुजं ॥ (S.U.3)

असह्य ✎

पद्मकोप - दोषापद्माशयागताः तीक्ष्णाग्राणि खराणि च । निर्वर्तयन्ति पद्माणि त्रै*घुलं च आक्षेप्यते ।

*उद्वेगैरुद्वेगैः शान्ति पद्माश्च उपजयते । वातातप ज्वरल द्वेषी पद्मकोप स उच्यते ॥ (S.U.3)

चाप्य ✎

वर्तशर्करा / **सिकतावर्त** - पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिः *आग्नेसंवृता | पिडकाया खरा स्थिता ..... (S.U.3)

(सु.)

(वा.)

लेखन ✎

पीयकी - स्तापिव्यः कण्डुरा गुर्वो *रवत सर्षप सान्निभाः । पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिता ॥ (S.U.3)

लेखन ✎

प्राक्लिन्न / क्लिन्न वर्त - *अरुणं वाह्यतः शूनम अंतः क्लिन्नं क्लवत्यापि । कण्डू निस्तौद भ्रूयिष्ठं ..... (S.U.3)

अशक्तकृत / स्नेहन. त्वेद. आश्चोतन अङ्गनादि ✎

आक्लिन्न वर्त - यद्य *द्यौताग्नि द्यौताग्नि सम्कथ्यते पुनः पुनः । वर्तानि अपरिपक्वानि विघात ..... (S.U.3)

अशक्तकृत / अङ्गन ✎

कृच्छोन्मीलन - शैगान कुर्युः चलस्तत प्राप्य वर्तान्गिरा *सुतोत्थितस्य कुरुते वर्तं स्तम्भं संवेदनम् ।

पांशु पूर्णा भनेतत्व कृच्छोन्मीलनमश्रु च । विमर्दनात् स्याच्च शर्म ..... (A.H)

अङ्गन / नस्य। घृम ✎

Dr. Ajit Mishra.

कुक्कुटक - मृदाति नेत्र मति कण्डुमथाक्षे कूर्तं नासा ललाट मपि तेन शिशु नित्यम् ।

सूर्यप्रभा न सहते स्तवति प्रवह्य ..... । (S.U.19)

रक्तमो, लेखन. प्रतिसारण, वमन ✎

वर्तार्बुद - वर्तान्तरस्थं *विषमं ग्रांथी भूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुसां सरक्तमवलाम्बितम् ॥

द्वेदन ✎

वर्तार्श / **शौण्ठी अर्श** - *द्विन्नाश्चिन्ना विवर्द्धते वर्तस्था मृदु अंकुराः ।

दाह कण्डुरुजोपेताः ते अर्शाः शौण्ठी तसम्भवाः ॥ (S.U.3)

अशोवर्त - *स्वर्षिबीज्य प्रतिमाः *पिडिका मन्दवेदनाः । सूक्ष्माः खराश्च ..... (S.U.3)

द्वेदन ✎

शुष्कार्श - दीर्घोऽङ्कुरः अर स्तब्धो दाहणो वर्तसम्भवः ! व्याधीरैषु समाख्यातः शुष्कार्श इति संज्ञित ॥

द्वेदन ✎

क्लिष्ट वर्त - मृदु अल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्तं सममेव च । *अकस्मान्च भवेत् रक्तमं ..... ॥ (S.U.3)

लेखन ✎

" वन्धुजीवनिभं वर्तं ..... (विदेह)

निमेष - निमेषिणी सिरा वायुः प्रविष्टो वर्तसंज्ञयाः ! *गालयत्यति वर्तानि निमेष ..... ॥ (S.U.3)

पद्मशात - *वर्तपद्माशगतं पित्त शोभाणि शातयेत् । कण्डू दाह च कुरुते पद्मशातं तमादिशेत् ॥ (S.U.3)

रक्तमोक्षण, वमन, अङ्गन ✎

शुक्ल गत < सु- (11)

वा- (13) (+सिरोत्पात, सिरार्ध)

रोग - ⑤ अर्म, अर्पुन, वलासग्राथित, पिष्टक, शुक्तिका, सिराज्जाल, सिरापिडका.

दोष - प्रस्तारि, अधिमांस, स्नायु, सिराज्जालिका } **क्षिद्योषज** } लोहित, अर्पुन, सिराज्जाल, सिरोत्पात, सिरार्ध } **रक्तज** } शुक्लार्म, पिष्टक, वलासग्राथित } **कफ** } शुक्तिका - **पित्तज**

चिकित्सा - ⑤ अर्म, सिराज्जाल, सिरापिडका } **द्वेषत** } सिरोत्पात, सिरार्ध } **वेधन** } अर्पुन, शुक्तिका, पिष्टक, वलासग्राथित } **अशस्तकृत (आंधि साध्य)**

Dr. Ajit Mishra.

अर्म - प्रस्तारि - शुक्ल आगे विस्तीर्ण तनु रुधिर प्रभं सनीलम् ॥

अधिमांस - विस्तीर्ण मृदु बहलं *यकृत्प्रकाशं श्याव वा तद्..... ॥

द्वेषत } **स्नायु** - शुक्लेयादिशितमुपैति * वृद्धिमेतत् स्नायु अर्मेत्याभिपाठितं खर प्रपाण्डु ॥

क्षतज/लोहित - यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्ल आगे पद्माब्जं तदुपदिशन्ति ... ॥

शुक्ल - शुक्लाख्यं मृदु कथयति शुक्ल आगे सञ्ज्वेत समामिह वद्द्वैत चिरेण ॥ (S.P.4)

अर्पुन - एको यः *शशक रुधिरौपमस्तु बिन्दु शुक्लस्थो भवन्ति ..... ॥
[परिषेक, आश्चोतन, अंजन, *अशस्तकृत]

शुक्तिका - "श्यावाःस्युः पिशित निभाश्च बिन्दवो ये, शुक्त्याभाः ग्हीतनयने स शुक्लसंज्ञ ॥ (S.P.4)

*मलाक्तदर्शितुल्य वा सर्व शुक्ल अदाहरक * ॥ (A.M.)

[अशस्तकृत, P-आभिव्यं, विरेचन, अंजन]

सिरापिडका - *शुक्लस्थाः सिरापिडकाः -सिरावृता याः ता विघात आसित समीपजाः । (S.P.4)

द्वेषत } "दाहघर्षवत्यः सर्षपोपमा --- (A.M.P)

सिराज्जाल - *ज्वालाभः कठिन सिरा महान सरक्तः सन्तान स्मृत इव महान सरक्तः ॥ (S.P.4)

[अर्पुन आंधि यो से प्रतिक्षण, द्वेषत]

पिष्टक - *उत्सन्नः सलिलनिभो *अथ पिष्टशुक्लो बिन्दुयो भवति स पिष्टकः सुवृत्तः ॥ (S.P.4)

[अशस्तकृत, अंजन]

वलासग्राथित - *कांस्थाभो भवति सिते *अम्बु बिन्दु तुल्यः स ज्ञेयो असूदुरूपो वलासाख्यः ॥ (S.P.4)

[द्वारांजन]

Dr. Ajit.

कृष्णगत - 4

रोग दोष -

सत्रणशुक्र
अत्रणशुक्र
अजकाज्जात

रक्तज

• आक्षिपाकात्य - त्रिदोषज

चि -

अत्रणशुक्र - साध्य &
Rest - असाध्य

सत्रणशुक्र / क्षतशुक्र (वा.) -

"पक्व जम्बूनिभं किञ्चिनिम्नं च क्षतशुक्रम् ॥ (A.H.U.10)

"निम्नरूपं हि भवेत् कृष्णे सूच्यैव विद्वं प्रतिभाति यद् वै ।

स्तावं स्तवैत उष्णमतीव रुक् च तत् स्तवर्णं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ (S.U.)

असाध्य

अत्रणशुक्र -

(शुद्धशुक्र - वा.)

"सितं यदा भाति आसितप्रदेशे स्थन्दात्मकं नातिरुक् अश्रुयुक्तम् ।

विहायसीव अर्द्धघनानुकारितद अत्रणं साध्यतम् वदन्ति ॥ (S.U.S)

* शंखशुक्लकफात्साध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रम् ॥ (A.H.U.10)

"स्थन्दात्मककृष्णगतं तु शुक्रं शंखशुक्लकुण्डप्रतिभाव आसम् ।

विहायसाभ्रप्रतनुं सकाशं तं चात्रणं साध्यम् वदन्ति ॥ (यो.र.)

आक्षिपाकात्यथ -

"सन्दाद्यते श्वेतनिभेन सर्वदोषेन यस्यासितमण्डलं तु ।

तमाक्षिपाकात्ययम् आक्षिकोपसमुत्थितं तीव्ररूपं वदन्ति ॥ (S.U.S)

"दोषैः सास्त्रैः सद्रकृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ।

धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्धदलाकृति ।

अतितीव्ररूप्या रागदाहश्चयुपीडितम् ॥ (A.H.U.10)

असाध्य

अजकाज्जात -

* अज्यापुरीषप्रतिभो रूपावान् सलोहितलोहितपिच्छिलाश्रुः ॥

विदार्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति ॥ (S.U.S)

"दागलीविरसमप्रभम्"
विकृति

असाध्य

सिराशुक्र (वा.) -

सतोददाहाताम्नाभिः सिराभिः अवतन्थते ॥ Dr. Ajeet Mishra

सर्वगत रोग - (17)

- आग्निष्यंद - V.P.K.R
- आधिमंथ - V.P.K.R

• हताधिमंथ, वातपर्यथ, अन्यतोवात, शुष्काक्षिपाक - V

- सशोफ नेत्र पाक] निदोष
- अशोफ " "] निदोष
- अम्लाद्युषित - पित्त
- क्षिरोत्पात, सिराहर्ष - रक्तत्व

• हताधिमंथ - असाध्य

- शुष्काक्षिपाक] आग्नि चि.
- अम्लाद्युषित] आग्नि चि.
- Rest all → वेधन कर्म

आग्निष्यंद -

- (V) निस्तोदनं स्तम्भनं रोमहर्षं संघर्षपाकष्य शिरोभितापाः । विशुष्कभावः शिशिराम्रुता ..... (S.U.6)
- (P) दाहप्रपाको शिशिराम्भिनन्दा घूमाथनं वाष्पसमुद्भयश्च । उष्णाम्रुता पीतकनेत्रता ..... (S.U.6)
- "क्षारोक्षीत क्षताक्षित्वं पित्ताग्निष्यंद लक्षणम् ॥ (A.H.U)
- (K) उष्णाम्भिनन्दा गुरुता ऽक्षिशोफः कण्डूपदेहो सितता अतिरौत्यम् । स्नावो मुहुः पिच्छिल ..... (S.U.6)
- (R) ताम्राम्रुता लोहित नेत्रता च राज्यः समन्तात् अतिलोहितश्च ..... (S.U.6)
- "श्वताश्रु राजीदूषिका रक्तमण्डल दर्शनम् - - (A.H.U)

अधिमंथ -

- (V) नेत्रं उत्पाद्यत इव मथ्यते अरणिवच्च यत* । संघर्ष तोद निर्भेद मांस संरब्ध माविलम् ॥ कुञ्चन स्फोटन आध्मान वेपथु, क्षिरसोऽर्द्धञ्च येन ॥ (S.U.6)
- (P) रक्तराजिचितं स्त्रावि वाहनेवावदहते । यकृतपिण्डोपमं दाहे क्षारैणाक्तमिव क्षतम् ॥ प्रपक्वोच्छ्वजं वल्मन्ति सरवेद पीतदर्शनम् ॥ (S.U.6)
- (K) शोफ वन्नाति संरब्ध, स्त्राव कण्डू समावितम् । शैत्य गौरव पीच्छिल्य दूषिका हर्षणा । रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलम्* । नासाध्मान शिरोदुखयुतं ..... "आधिमन्थे नतं कृष्णामुन्नतं शुक्लमण्डलम् । प्रसेको नसिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ॥ (A.H.U)
- (R) *वन्धु जीव प्रतिकाशं ताम्यति स्पर्शनाक्षम । रक्तस्त्रावं सानिस्तोद पश्यति आग्नि निम्ना दिशः । *रक्तमग्न - अरिष्टवत च कृष्णभागश्च लक्ष्यते । दीप्तं रक्तपर्यन्तं ..... (S.U.6)

हताधिमंथ -

अन्तःक्षिराणां श्वसनः स्थितो हृष्टि प्रतिक्षिपन् । हताधिमंथ जनयेत तम असाध्यं विदुः बुधाः ॥ (S.U.6)

शुष्काक्षिपाक -

यत कृषितं दारुण रुग्णवर्त्म विलोकने चाविल दर्शनं यत* । सुदारुणं यत प्रतिकोचने च ..... S.U.

"रुग्ण दारुण धमाक्षि कृच्छोन्मीलनिमीलनम् ॥ विकृणन विशुष्कत्व शीतेष्वा शूलपाकवत - - (A.H.U.5)

[दूतपान, तर्षण, परिषेक, अंजन]

अम्लाद्युषित -

"शोफावितम् लोहितकै सतीलैः एतादृग अम्लाद्युषितं वदन्ति ॥ (S.U.6)

"सशोफ दाहपाकाश्रु अंश - चाविल दर्शनम्* ॥ (A.H.U.15)

[P-आग्नेष्यंद सहश, दूतपान]

वातपर्यथ -

"वारं-वारं च पर्यति भ्रुवो नेत्रे च मारुतः । रुजाभि सह तीव्राभिः ..... (यो.र.)

"पक्ष्महयआक्षि भ्रुवमाक्षितस्तु यत्नानिलः सञ्चरति प्रदुष्यः । पर्यायशः चापि रुजः करौति ..... (S.U.6)

[V-आग्नेष्यंद, दूतपान]

अन्यतोवात -

"यस्या वदूकर्णशिरो हनुस्थो मन्यागतो वाय्वनिलोऽन्यतो वा । कुर्यात् रुजो अति भ्रुवि लौचने वा तम् .... ॥ व्यथां तीव्राम् अपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् । संकीचयति पर्यश्रु . सो अन्यतो वातसंक्षितः ॥ (A.H.U.15) (S.U.6)

सशोफ नेत्रपाक -

"कण्डूपदेहाम्रुयुतः पक्वोदुस्वर सन्निभम्* । दाह संघर्षतामत्व शोफ निस्तोद वारवेः ॥ (S.U.6)

अशोफ नेत्रपाक -

"शोफ हीनानि लिंगानि नेत्रपाक तु अशोफष्ये ॥ (S.U.6) [स्नेहन, आश्चोतन, अंजन]

पिच्छ -

"पित्त श्लेष्म प्रकोपेण वल्मन्तिः परिपाद्यते । तामं निर्लेपं तच्चापि विशिष्टं पिच्छ लक्षणम् ॥ (A.H) [शोधान, शमन, अंजन]

क्षिरोत्पात -

"अवेदना वाऽपि सवेदना वा* यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्रा । मुहुः विरज्यन्ति च ताः समन्ताद् .... ॥ "रक्तराजीततं शुक्लम् उष्यते यत् सवेदनम् । अशोफ अश्रु उपदेहं च क्षिरोत्पातः स शोषितात् ॥ (A.H.U.15)

क्षिरोप्रहर्ष / सिराहर्ष -

"ताम्राच्छ अक्षं स्तवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च ॥ (S.U.6)

[P-आग्नेष्यंद सहश, अंजन (फाणित + मधु)]

दृष्टिगत रोग - (12)

- लिंगनाश - VPKRS, परिम्लाधि (PR)
- पित्तविदग्ध दृष्टि, कफविदग्ध दृष्टि
- घूमदर्शी (P), ह्रस्वजाड्य (P)
- नकुलान्ध्य (त्रिदोष), गम्भीरिका (V)

- R-लिंगनाश - शकल चिकित्सा साध्य
- पित्त विदग्ध दृष्टि
कफ विदग्ध दृष्टि
घूमदर्शी } आँधुता साध्य
- R-क्षी all - असाध्य

गम्भीरिका - " दृष्टि विरुपा श्वसनोपसृष्टा संकुच्यते अभ्यन्तरश्च याति । रुजावगाढा च तमस्किरोगं ..... (S.0.7)

घूमदर्शी - स घूमकान पश्यति सर्वभावान तं घूमदर्शीति वदन्ति रोगम् ॥ (S.0.7)

ह्रस्वजाड्य - शह्रस्वजाड्यो दिवसैषु कृच्छ्रात् ह्रस्वानि रूपाणि च येन पश्येत ॥ (S.0.7)

पित्तविदग्ध दृष्टि - " दिवा न पश्येत निशि वीघ्नते च । रात्रौ स शीतानुगृहीत दृष्टि पित्तान्पश्चाद्वापि तानि पश्येत ॥ (S.0.7)

श्लेष्मविदग्ध दृष्टि - दृष्टि श्वेत होना, त्रिषु स्थितोऽयः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
(नक्तान्ध्य) * दिवा स सूर्यानुगृहीत चक्षुः वीघ्नते रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ (S.0.7)

नकुलान्ध्य - * चित्ताणि रूपाणि दिवा स पश्येत स वै विकारो नकुलान्ध्य संज्ञः ॥ (S.0.7)

उष्णविदग्ध दृष्टि - " दाहोषे मलिनं शुक्लमहस्याविलदर्शनम् । शलावान्ध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता । (A.0.0.52)

आग्निघातज लिंगनाश - " विदीर्यते सीदति हीयते वा नृणाम् आग्निघातहता तु दृष्टिः ॥ (S.0.7)

सन्निभिति लिंगनाश - " निमित्ततः तल शिरोभितापात सौम्यः तु आग्निष्यन्द निदर्शनैः च ॥ (S.0.7)

अनिमित्त लिंगनाश - " तलाक्षी क्रिपलमिवावभाति वैडूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥ (S.0.7/44)

तिमिर - प्रथम पटलगत - अत्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति ।
द्वितीय - दृष्टिभ्रंशं विह्वलति. ... माक्षिकान् मशकान् केशाग्जालकानि च पश्यति. ... मण्डल पताका मरीचीः
तृतीय - दूरस्थान्यापि रूपाणि मन्यते च समीपतः. ... यस्मिन्नापि चात्यर्थं सूक्ष्मांशं न पश्यति ॥
चतुर्थ - उर्ध्वं पश्यति नाद्यस्तातृतीयं पटलं गते । महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥
कर्णनासाऽक्षी युक्तानि विपरीतानि वीघ्नते । यथा दौषञ्च रज्येत दृष्टिदोषे बलीयसि ॥ ...
चतुर्थ - रूपाणि सर्वतो दृष्टिं लिंगनाशः स उच्यते । तास्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ॥
चन्द्रादित्यो सन्ध्यावन्तरीक्षे च विद्युतः । निर्मलानि च तेषां सि आग्निष्युनि च पश्यति ॥ (S.0.7)

तिमिर - (V) - रूपाणि भ्रमन्तीव स पश्यति । आविलान्यरूपाञ्जानि व्याविह्वानि च मानवः ।

(P) - घित्तेनादित्य खद्योतशक चापतडिदगुणान् । शीघ्रिबर्ह विचिताणि नीलकृष्णानि पश्यति ।

(K) - गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च । पश्येद् सूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे चैवाभ्रसम्प्लवम् ।
सलिलप्लावितानीव परिगडुचानि मानवः ॥

(R) - रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च । हरितश्यावकृष्णानि घूम घूम्राणि चेषते ।

(S) - सन्निपातैर्न चित्ताणि विप्लुतानि च पश्यति । बहुधा या द्विधा वाऽपि सर्वाण्येव समन्ततः ।
* हीनाधिकान्यान्यथा ज्योतिष्यपि च पश्यति ॥

संसर्गज्यतिमिर/परिम्लाधि कांच - पित्तं कुर्यात् परिम्लाधि मूर्च्छितं रक्ततेजसा । ... विकीर्णमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरिव च ।

पित्तज्य परिम्लाधि - रक्तज्यं मण्डलं दृष्ट्वा स्थूलकाचान्मलप्रभम् । दौषक्षयात् कदाचित् स्यात् स्वर्गं तल च दर्शनम् ॥

लिङ्गनाश - (V) अरुण मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ।

(P) पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभ्रं पीतमेव वा ।

(K) बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् । चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो विन्दुरिवाम्भसः ।
संकुच्यतात्पेऽत्यर्थं द्यायायां विस्तृते भवेत् ॥ मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विस्पर्षति ॥

(R) * प्रवालपद्मपलाभं मण्डलं शोषितात्मकम् ॥ (S.0.7)

Dr. Ajeet Mishra.